

© 2015 Asghar Seyed-Gohrab

Omslagontwerp CMRB

Illustraties omslag Ritual of the whirling dervishes at Konya
(Vellum), Ottoman School, (17th century)/Private Collection/

Bridgeman Images

Foto auteur Sacha de Boer 2014

Zetwerk Elgraphic bv, Vlaardingen

www.prometheusbakker.nl

ISBN 978 90 351 4274 9

*Inleiding***Wat is soefisme?**

Een Engelse interviewer wil een soefi vragen stellen over het soefisme. De soefi zegt: 'Wat in woorden te vatten is, is geen soefisme.' Waarop de interviewer zich afvraagt: 'Hoe moeten we nu dan verder?' Hij probeert het op een andere manier en vraagt: 'Wie is een soefi?' De meester antwoordt: 'Dat kun je niet zeggen, maar je kunt er wel een worden.' Enigszins geïrriteerd vraagt de interviewer door, maar hij krijgt niet de antwoorden waar hij op hoopt. Dan gooit de interviewer het over een andere boeg en stelt vragen over de liefde. Hij verwijst naar het soefiverhaal over de ontmoeting tussen twee minnaars. Hierin klopt een minnaar op de deur van zijn geliefde. De geliefde vraagt: 'Wie is daar?' waarop de minnaar antwoordt: 'Ik.' De geliefde antwoordt: 'Ga weg. Hier is geen ruimte voor twee, jij en ik.' De minnaar gaat op reis en komt na lange tijd weer terug, en klopt bevangen door honderd angsten weer op de deur. Als de geliefde opnieuw vraagt wie er aan de deur is, antwoordt hij ditmaal: 'Jij bent het, o hartendief!' De geliefde riposteert: 'O, jij die nu mij bent, kom binnen: er is geen ruimte in het huis voor twee ikken.' De interviewer vraagt vervolgens aan de meester: 'Wat betekent dan dat "jij"?' Waarop de soefi zegt: 'Er is geen jij en ik, alles is Hij.' De in-

tervieuwer vraagt ten slotte: 'Wie is Hij?' En de soefi antwoordt: 'Het Zijn.'

Het soefisme is de verzamelnaam voor de mystieke stromingen in de islam. De woorden mystiek en mysterie komen van het Griekse *myein*, dat 'ogen dichtdoen' betekent. Het Woordenboek der Nederlandsche Taal definieert mystiek als volgt: 'hartstochtelijk streven naar de bijzondere vereniging van de ziel met God en van God met de mens (*unio mystica*)'. Deze vereniging ontstaat niet via de rede of via het volgen van regels die door anderen zijn opgelegd, maar door de zeer persoonlijke ervaring, inderdaad 'met de ogen dicht'. De mysticus maakt zich los van alles buiten zichzelf, van alles wat tussen hemzelf en de geliefde staat. Het is de liefde voor Het Absolute, De Waarheid, of God, die de mysticus alle mogelijke pijn, kwellingen en beproevingen laat verdragen, of zelfs met genoegen laat aanvaarden.

Het woord soefisme stamt van het Arabische *tasawwuf*, waarin we de stam *s-w-f* herkennen. Dit verwijst misschien naar mensen die ruwe wollen (*suf*) gewaden dragen bij wijze van boetedoening en het verzaken van de wereld. Er zijn ook andere mogelijke herkomsten te vinden in islamitische bronnen. Volgens sommige mystici is het woord *tasawwuf* afgeleid van *safâ*, dat 'reinheid' betekent en verwijst naar het zuivere hart van de mystici die afstand hebben gedaan van alle wereldse verlangens van het hart.

Mystici gebruiken tal van metaforen om de essentie van het soefisme uit te leggen. De bekendste is waarschijnlijk de analogie van de schelp en de parel. De schelp staat voor de islam, de buitenkant. Om tot de essentie van de schelp te komen, moet je hem openen. Pas dan vind je de parel. Dat zoeken en vinden van de parel, dat is het soefisme. Een an-

der mooi voorbeeld is van de grote mysticus Abu Sa'id (circa 967-1049) die de beeldspraak van de molen aanwendt om de kern van het soefisme aan zijn discipelen te leren (*Asrâr al-Tawhid*, 274):

Op een dag liep onze meester met een groep soefi's totdat hij bij een molen aankwam. Hij stopte en keek een poos naar de molen. Vervolgens zei hij: 'Weet u wat deze molen zegt? Hij zegt: "Wat ik doe is soefisme; je moet grove dingen ontvangen en fijn teruggeven; om rond jezelf te draaien en in jezelf te reizen zodat je kan keren van alles wat niet is geoorloofd [...]."'

In de opvatting van Abu Sa'id heeft het soefisme een 'verfijndend', veredelend effect op de ziel: het soefisme ontvangt alles wat grof is en geeft het fijn gemalen terug.

Het soefisme vraagt daarmee veel van zijn volgelingen. Of liever gezegd: de islamitische mystici gingen vaak extreem ver in hun gedrag. Hier volgen in latere hoofdstukken nog ettelijke voorbeelden van. Ze keerden zich vooral tegen alle vormen van uiterlijk vertoon en het toegeven aan aardse behoeften en verlangens. Zo wilden veel mystici niet slapen. Beroemd is de legende van Shâh Shodjâ', die jaren niet sliep en zich elke keer als de slaap hem dreigde te overmannen zout in de ogen strooide. Ook aten asceten zo min mogelijk: ze meden in elk geval vlees. Ze waren zwijgzaam, droegen ruwe wollen gewaden en ontvluchtten vaak de maatschappij om zich in afzondering te concentreren op God.

Hiermee probeerden de mystici zich te oefenen in armoede en onthechting. De asceten baseerden zich vaak op het gezegde van de profeet: 'Armoede is mijn trots', waar

hij met armoede een vrome levenswijze bedoelde. In de mystieke literatuur wordt veel nadruk gelegd op deze levenshouding. Het is ook niet zonder reden dat de mystici termen als *soefi*, ('met ruwe wollen kleding'), *darwisj* ('aan de deur bedelen') en *faqir* ('bedelaar') gebruiken om naar zichzelf te verwijzen.

De oorsprong van het soefisme

Bij de eerste kennismaking van Europeanen met het soefisme was men geneigd om de oorsprong ervan te zoeken in de Griekse filosofische tradities, de Indiase religieuze systemen en in het christendom. Men zocht ook naar de overeenkomsten tussen verschillende aspecten van het soefisme en neoplatonisme, boeddhisme en de monniken en heremieten in het vroege christendom. Waarschijnlijk is het soefisme inderdaad beïnvloed door deze stromingen. Zo heeft het soefisme verschillende ideeën uit het neoplatonisme geïntegreerd in zijn eigen wereldbeeld, bijvoorbeeld het wereldbeeld waarbij de aarde het centrum van de wereld is en de zeven planeten in concentrische cirkels rond de aarde draaien.

Mystici zelf wijzen de oorsprong van het soefisme aan in de Koran en in de overleveringen van de profeet Mohammed (570-632). Vele mystieke broederschappen herleiden hun genealogie via de vierde kalief en de eerste sjiiitische imam 'Ali ebn Abi Tâleb († 661) naar de profeet Mohammed. In de beginjaren van Mohammeds profeetschap interpretererden sommige moslims de wetten op een persoonlijke en meer diepgaande manier waardoor de Koranverzen en de overleveringen een andere betekenis verkregen. Dit was een verinnerlijking van de islam, een ontwikkeling die soms gezien wordt als een reactie op het gevoel dat steeds

meer mensen in de zevende en de achtste eeuw alleen uiterlijk nog moslims waren. Zij volgden weliswaar de regels van de islam, maar combineerden die met een luxe levensstijl, mogelijk gemaakt door de rijkdom verworven in veroverde gebieden, vooral het Perzische en het Byzantijnse Rijk. Deze levenshouding was volgens de vroege mystici in strijd met de oorspronkelijke idealen van de islam, waarin het ware Godvrezende individu zijn ziel kon redden door zich terug te trekken uit de wereld.

De eerste generatie van asceten die een basis legden voor het soefisme, kwam uit Bagdad en uit de provincie Khorasan, in het noordoosten van Perzië; destijds twee bruisende centra van wetenschap. In Bagdad kwam het soefisme tot bloei onder de autoriteit van de grote mysticus Djoneyd († 910). De intellectuele activiteiten van mystici uit Bagdad hadden enorme invloed, ook buiten de regio tot in Noord-Afrika en andere delen van de islamitische wereld. Ook in Khorasan namen de mystieke activiteiten snel toe, vooral in steden als Neyshâpur, Herât, Tus, Balkh en Termedh. Een van de belangrijkste personen van wie veel geschriften zijn overgeleverd, is Hakim Termedhi († circa 938) die bijna zijn hele leven in Termedh woonde, in het huidige Oezbekistan.

Het vroege soefisme

Het idee van soefisme als een intuïtieve, persoonlijke ervaring van God suggereert misschien dat er geen kaders of regels zouden zijn, of dat het geen object van intellectuele studie zou kunnen zijn. Maar niets is minder waar. In de negende eeuw ontstond in Bagdad een uitgebreide theorie van het soefisme gebaseerd op de Koran en profetische overleveringen. Hoewel de eerste geschriften nog niet als wetenschappelijk werden gezien, kwam hier verandering in

met mystici zoals al-Mohâsebi († 857). Deze wetenschap van de ‘interne kennis’ (*‘ilm al-bâtin*) werd erkend als een volwaardige tak van de wetenschappen en stond tegenover alle andere wetenschappen zoals jurisprudentie (*fiqh*) en filosofie, die als ‘zichtbare kennis’ (*‘ilm al-zâhir*) werden aangeduid. Hiermee had het soefisme als wetenschap wel een bijzondere status. De Egyptenaar Dhu’l-Nun maakte een onderscheid tussen kennis uit boeken en kennis direct van God. Die laatste soort kennis beschreef hij als *ma’rifa*, ‘kennis’, ‘gnosis’ of ‘intuïtief inzicht’. De rede en het intellect hebben geen toegang tot *ma’rifa* of de liefde. Deze afkeer van boekenkennis, of de onmogelijkheid om via boeken tot de essentie van God of Liefde te komen, vinden we telkens terug in de literatuur, zoals bij de veertiende-eeuwse Perzische dichter Hâfez (*Diwân*, 114):

O jij die het wonder van de liefde uit het boek van rede wil leren

Ik ben bang dat je nooit dit punt zal ontrafelen.

De vroege theorieën legden de basis voor wat nog steeds wordt beschouwd als essentiële aspecten van het soefisme. Zo werd in deze vroege geschriften al vastgelegd wat, naast boekenkennis, obstakels waren op het mystieke pad. Al-Mohâsebi ontwikkelde een nauwkeurige psychologische analyse om te laten zien hoe verschillende negatieve eigenschappen zoals huichelachtigheid, hoogmoed en ijdelheid voortkwamen uit lagere hartstochten (*nafs*) en hoe deze een blokkade vormden op het mystieke pad. Deze lagere hartstochten ontregelen het functioneren van het hart, waarin het menselijke bewustzijn zetelt. De rede heeft het vermogen om de trucs van *nafs* bloot te leggen en deze

onder controle te houden of zelfs uit te schakelen. Binnen de mystiek dient de rede dus om eerst de lagere hartstochten uit te schakelen, pas daarna dient men de rede zelf uit te schakelen om tot de essentie te komen.

Mystici ontwikkelden ook theorieën over mystieke vervoering waarbij de mysticus het moment van eenwording met de Schepper ervaart. Bâyezid uit Bestâm († circa 874) is een legende geworden in de geschiedenis van het soefisme, niet alleen vanwege de minutieuze beschrijving van zijn eigen hemelvaart maar ook vanwege zijn mystieke extase die met *sokr* wordt aangeduid. Het woord *sokr* betekent ‘dronkenschap’ en vaak wordt de mystieke vervoering beschreven met wijnterminologie. Het zich verliezen in God (*fanâ*) en opgaan in God (*baqâ*) zijn uitingen die waarschijnlijk voor het eerst door Bâyezid zijn gebruikt. Hoewel hij en andere mystici uit de Khorasan-regio de extase als dronkenschap beschouwden en ook wijnterminologie gebruikten om mystieke ervaringen aan te duiden, vertegenwoordigden de mystici in Bagdad onder leiding van Djoneyd een ‘sobere’ variant van mystiek. Het contrast tussen de manier waarop de mystici uit Khorasan en die uit Bagdad de mystieke extase ervoeren, was zo groot dat men in de literatuur spreekt van de school van Bagdad en de school van Khorasan, respectievelijk onder leiding van Bâyezid en Djoneyd.

Net zoals vele andere mystici kwam Djoneyd uit Perzië. Hij vestigde zich in Bagdad, waar hij samen met Mohâsebi een invloedrijke school van een sobere en behouden mystiek predikte. Het woord dat met hem wordt geassocieerd is *sahw*, ‘sobere’, het tegenovergestelde van het onorthodoxe *sokr* of ‘dronkenschap’, de variant van mystiek geïntroduceerd door Bâyezid. Terwijl het bij Bâyezid ging om verruk-

kelijke extase en zich verliezen in het goddelijke, stond bij Djoneyd de zelfbeheersing en controle bij de mystieke extase centraal. De mystieke extase werd afgekeurd en de mysticus werd aangeraden om zich op elk moment te beheersen en de controle over het ‘zelf’ tijdens de mystieke vervoering niet te verliezen.

In de periode tussen de negende en de elfde eeuw werden vele leerboeken geschreven waarin alle mogelijke aspecten van het soefisme uiteen werden gezet. Dit wordt ook wel de klassieke periode genoemd. De vroege mystieke theorieën werden geconsolideerd door Abu Nasr al-Sarrâdj († 988) die met zijn *Kitâb al-luma‘* (‘Boek van lichtstralen’) grote invloed heeft uitgeoefend op vele generaties mystici. Hoewel zijn boek vooral bekend is geworden door zijn nauwkeurige definities van verschillende etappes (*maqâmât*) en de mystieke situaties (*ahwâl*) op het mystieke pad, is zijn behandeling van controversiële onderwerpen van het soefisme ook belangrijk. De onderwerpen die hij behandelt zijn onder andere de status van wonderen en zegeningen, extase, de gerechtvaardigheid van het luisteren naar muziek (*samâ‘*), en de ‘blasfemische uitspraken’ (*shathiyyât*) van mystici.

Blasfemische uitspraken

Hoewel het soefisme in deze vroege periode snel school maakte, was de stroming zelf niet onomstreden. En ook binnen het soefisme ontstonden er, zoals we net al zagen, verschillende stromingen, wat ertoe leidde dat men elkaar van blasfemie betichtte. Djoneyd vertegenwoordigde de rationele stroming. Hij geloofde dat het uitschakelen van de eigen wil en intenties de enige manier was om zich te onderwerpen aan de goddelijke wil, want de mens moet

zich realiseren dat er slechts één realiteit bestaat en dat is de goddelijke. Daartegenover stond Bâ Yazid, die bekend werd vanwege zijn extatische ervaringen, waarvoor hij zwaar bekritiseerd werd door de orthodoxie.

Ongetwijfeld de bekendste blasfemische uitspraak komt van Hallâdj, die vanwege zijn uitspraak 'Ik ben God/Waarheid' werd geëxecuteerd. Hallâdj werd in 858 geboren in een zoroastrische familie in het dorpje Tur in de provincie Fârs in het zuiden van Perzië. Hij bekwaamde zich bij verschillende asceten, onder wie Djoneyd, in de mystiek. Hallâdj reisde naar vele uithoeken van de islamitische wereld, van het noorden van India en Centraal-Azië tot Mekka en Bagdad, waar hij de mystieke leer predikte. Zijn interpretatie van verschillende aspecten van de mystiek, vooral van de extatische mystieke ervaring, het opgaan in God, de essentie van de liefde, weken af van wat men in Bagdad gewend was. Kritiek van mystici als Djoneyd was mild vergeleken met de toorn die Hallâdj opriep onder theologen die de traditionele regels van de islam aanhingen. Hallâdj werd eerst acht jaar gevangengezet en uiteindelijk op 26 maart 922 terechtgesteld in Bagdad. Zijn executie wordt in verschillende hagiografieën uitgebreid en beeldend verwoord.

De elfde en het begin van de twaalfde eeuw vormen het tijdperk van de grote geleerde Mohammed Ghazâlî († 1111). Hij slaagde erin om het soefisme een geaccepteerd deel van de islam te laten worden. Cruciaal hierin was de manier waarop hij de verbinding kon leggen tussen de theologische leer van de orthodoxe islam en de wetenschappelijke verhandelingen van het soefisme. Hij benadrukte dat de mystiek de enige mogelijkheid is voor een persoonlijk spiritueel leven, als aanvulling op de wetten van de islam.